

**"כוס של עצם אליקורנו":
"חד-קרן" בכתבי הרפואה של חכמי צפת במאות ה-16-17**

תקציר

כמה מקורות יהודיים מן המאות ה-16-17 מתעדים חומר רפואי המכונה "אליקורנו", ומאמר זה דן בזיהויו, במוצאו ובשימושו הרפואיים. המונח "אליקורנו" בספרות היהודית מקביל למונח *alicorn* במקורות הכלליים, ומשמעו קרן של חד-קרן. הקדמונים האמינו שחומרים שונים הם הקרן של בעל חיים אגדי זה, למשל עצמות מאובנות, שנהב ממותה, ניבי סוסי ים, ניב של חד־קרן (*Monodon Monoceros*), קרניים של עיזי הרים, קרן של קרנף הודי, סוגים שונים של אדמה ואפילו תכשירים אלכימיים. הקרן של חד-קרן נתפסה כבעלת סגולות ריפוי מחלות מגוונות מאוד, ובייחוד לנטרול רעלים. זהותו של חומר זה במקורות הארץ-ישראליים אינו ברור באופן חד-משמעי, וייתכן שהכוונה לקרן של קרנף הודי או לחט של חדשן. המקורות היהודיים מאזור ארץ ישראל מזכירים את שני שימושו המרכזיים של האליקורנו – להכנת כוס מאגית לשתיית מים או להפקת אבקה רפואית מהקרן לשם נטרול רעלים. השימוש בכוסות אליקורנו היה בעיקר בעת מגפה: ההשקפה שעמדה בבסיס הטיפול הייתה שבזמן מגפה שורר אוויר מעופש שניתן לנטרל את השפעתו השלילית באמצעות אליקורנו. מחירה של כוס מקורית היה גבוה, ובשל הקושי להשיג כוסות אלה הן זויפו. באירופה היו מקובלות שיטות שונות לבחינת מקוריות החומר, אך מסתבר שהן לא היו מקובלות בארץ ישראל.

מילות מפתח: חדשן, נטרול רעלים, כוסות מרפא, מגפה, התקופה העות'מאנית.

מבוא

בארון התרופות בימי הביניים וראשית העת החדשה היו עשרות רבות של סממני מרפא שמקורם בעולם הטבע – צמחים, בעלי חיים, מינרלים ומחצבים.¹ מחקרים מודרניים המתמקדים בתרופות שמוצאן מעולם החי הצביעו על כך שהקדמונים ייחסו סגולות מרפא לתוצרים אנימליים מגוונים – איברים ורקמות, עצמות, עורות, קרניים, שיניים, נוזלי גוף (דם וחלב) ואף הפרשות (שתן וצואה).² למעשה, עד להתפתחותה של הרפואה הכימית המודרנית הטבע והסביבה היו המשאב הבלעדי להפקת תרופות פשוטות ומורכבות.

שלושה מקורות יהודיים ארץ-ישראליים מן המאות ה-16–17 תיעדו חומר רפואי שמקורו בעולם החי המכונה "אליקורנו" (alicorno). מאמר זה דן בזיהויו, במוצאו ובשימושי הרפואיים. לשאלת זיהויו של החומר והכרת שימושי ישנה חשיבות מכרעת להבנת המקורות שדנים בו.

זיהוי האליקורנו

בספרות התקופה מתואר האליקורנו כ"עצם" שהתקינו ממנה כוס בעלת תכונות רפואיות-מאגיות או ששחקו אותה לאבקה רפואית, והשימוש המרכזי בה היה לטיפול באנשים שחלו בעת מגפה. ההיסטוריון יצחק רפאל מולכו (סלוניקי וישראל, 1894–1976) במאמרו על המב"ט (ר' משה בן יוסף טראני), שהזכיר חומר רפואי זה, טען שאליקורנו הוא "עצם [שהייתה] חביבה בין העמים הנוצרים עד התקופה המאוחרת למשל בחצר המלכות בצרפת".³ ברם הוא לא התייחס לזיהוייה, למוצאה ולסגולות שיוחסו לה בעולם הרפואה הקדום. יעל בוכמן

* מאמר זה הוא עיבוד מחודש למאמר שהתפרסם בכתב העת *Arquivo Maaravi: Revista Digital De Estudos Judaicos Da UFMG*, vol. 14, no. 26, pp. 149-162

¹ על אופיין ומקורן של התרופות בארץ ישראל בימי הביניים ראו: לב, אפרים. **סממני המרפא של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי הביניים**. ארץ-מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה - אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב; שמש, אברהם אופיר. **חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה: פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה**. אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג; עמר, זהר ואפרים לב. **רופאים ותרופות בירושלים במאות העשירית עד השמונה-עשרה**. אוניברסיטת תל אביב, 2000, עמ' 119–250.

² שמש (לעיל הערה 1), עמ' 105–249.

³ מולכו, יצחק. "רבי משה בן יוסף מטראני "המב"ט" – מראשוני בוני הגליל וזמנו". **חמדת ישראל**, עורך אלמליח, אברהם, משגב לדך, 1946, עמ' 156.

העלתה תחילה את האפשרות שהכוונה לעצם של קרנף (ראו להלן),⁴ אולם במחקר מאוחר יותר שלה עם זהר עמר טענו השניים שמקור המונח אליקורנו הוא בפורטוגלית (corno), ומשמעו קרניים או חלק מגופם של בעלי חיים, כגון איילים או צבאים.⁵

בעולם הקדום ובחברות מסורתיות בימינו מקובל שימוש נרחב בקרניים של יונקים שונים להכנת כלים, למטרות מרפא ועוד (איור 1).⁶ בשורות הבאות ברצוני לטעון שאפשר מאוד שהמונח ”אליקורנו“ שמוזכר במקורות היהודיים מתייחס לבעלי חיים שנתפסו כ”חד-קרן“, ושהקרן שלהם נחשבה לבעלת סגולות רפואיות ייחודיות, ובייחוד לטיפול במגפות. ההנחה היא שבמקורו היה המונח ”אליקורנו“ שם כללי לקרניים, ועם השנים הוא התייחד בהקשרים מסוימים לקרן של חד-קרן. זאת ועוד, המונח ”אליקורנו“ בספרות היהודית מקביל למונח alicorn במקורות הכלליים ומשמעו קרן של חד-קרן.

איור 1: כוסות עשויות קרן בעלי חיים בשימוש מסורתי של יהודי אתיופיה (באדיבות: פרופ' זהר עמר)

⁴ בוכמן, יעל. **היבטים בתרבות חומרית, ריאליה ורפואה: על-פי כתבי ר' חיים ויטאל (1543–1620)**. [עבודת דוקטור], אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב, עמ' 270. בוכמן העלתה אפשרות זו בעקבות אזכורה של קרן קרנף כתרופה נוגדת רעלים אצל הסלקוויסט (1722–1752) חוקר טבע שוודי, מתלמידו של לינאוס. ראו: Hasselquist, Fredrik. *Voyages and Travels in the Levant in the Years 1749, 50, 51, 52 : Containing Observations in Natural History, Physick, Agriculture and Commerce: Particularly on the Holy Land and the Natural History of the Scriptures*. Printed for L. Davis and C. Reymers, 1776, p. 303.

⁵ בוכמן, יעל וזהר עמר. **רפואה מעשית לר' חיים ויטאל**. המדור לתולדות הרפואה בארץ-ישראל, תשס"ז, עמ' 297. ראו גם: סלדינו די אסכולי, **ספר הרוקחים**. מחברות לספרות, 1953, עמ' 115.

⁶ על השימוש בקרניים למטרות רפואה ראו לדוגמה: שמש (לעיל הערה 1), עמ' 105–106, 187, 206, 495, 523.

חד-קרן האגדי (unicorn) מתואר בספרות העולמית כבעל חיים בעל קרן אחת במצחו, ויש לו מופעים שונים – תיש, חמור בר או סוס.⁷ יצור בעל קרן אחת נזכר כבר בכתבי אריסטו,⁸ והוא מוזכר גם בתרגומים העתיקים למקרא⁹ ובמקורות חז"ל.¹⁰

כפי שהראה בהרחבה כריסטופר דופין, במהלך ההיסטוריה ניטש ויכוח סוער מהו חד-קרן האמיתי (*Unicornum Verum*). האמינו שחומרים שונים הם הקרן של בעל חיים אגדי זה, למשל עצמות מאובנות, שנהב ממותה (*Unicornu Fossile*), ניבי סוסי ים, קרניים של עיזי הרים נדירות, קרן של קרנף הודי שהוא בעל קרן אחת, סוגים שונים של אדמה (*Unicornu Minerale*) ואפילו תכשירים אלכימיים (*Unicornu Solare*).¹¹

אחד מבעלי החיים הבולטים שזיהו את ה"קרן" שלהם עם קרנו של חד-קרן היה הַדְּשֵׁן (*Monodon Monoceros*; באנגלית: narwhal), לווייתן בגודל בינוני

7 Ctesias. *On India, and Fragments of His Minor Works*, Andrew Nichols (trans.). Bloomsbury, 2011, p. 45; Strabo. *Geography*. Horace Leonard Jones (trans.), LCL, p. 241, Harvard University Press, 1930, XV, 1, p. 56; Aelian, *De natura Animalium*, Alwyn Faber Scholfield (trans.), LCL, p. 446, Harvard University Press, 1958, III, p. 41; IV, 52; XVI, 20.

וראו ביתר הרחבה: Miller, Dean. *Legendary Creatures and Monsters*. Cavendish Square, 2014, pp. 114-109; Johnsgard, Paul A. and Karin, Johnsgard, *Dragons and Unicorns: A Natural History*. St. Martin's Press, 1982, pp. 121-131.

8 אריסטו טען שה-*Oryx* חריג מבין בעלי הקרניים בכך שיש לו קרן אחת בלבד. הוא כותב: "מעט בעלי חיים ידועים כבעלי קרן בודדת ופרסה אחת, כמו החמור ההודי; ואחד, כלומר האוריקס, שיש לו קרן יחידה ופרסות שסועות". ראו: Aristotle. *History of Animals*. A. L. Peck (trans.), Loeb Classical Library 437, Harvard University Press, 1965 II, 1, 499b.

9 יש מתרגומי המקרא בתקופה הקלאסית שזיהו את חד-קרן עם הראם המקראי. זיהוי זה מופיע למשל בתרגום השבעים ליוונית, המתרגם *μονόκερος* (monokeros), כלומר קרן אחת (באנגלית: unicorn); ראו: תרגום השבעים לבמדבר כג, כב; דברים לג, יז; ישעיהו לד, ז; איוב לט, ט-יב; תהלים צב, י. על הראם במקרא ראו: דיין, אלישבע. **החי במקרא: מסורות הזיהוי של בעלי החיים במקרא – יונקים**. תשע"ז, עמ' 226-231.

10 על קרש בעל קרן אחת ראו: ירושלמי, שבת ב, א, ד ע"ד. וראו גם: בבלי, שבת כח ע"ב; חולין נט ע"ב. על שור בעל קרן אחת ראו: בבלי, עבודה זרה ח ע"א. להרחבה ראו: בר-אילן, מאיר. "יצורים דמיוניים באגדה היהודית העתיקה". **מחניים**, כרך 7, 1994, עמ' 104-113.

11 ראו Duffin, Christopher. J., "Fish, Fossil and Fake: Medicinal Unicorn Horn". Edited by Christopher J. Duffin, *Geology and Medicine: Historical Connections*. Edited by Christopher J. Duffin, Christopher Gardner-Thorpe and Richard Moody, The Geological Society, 2017. p. 211-260.

מסדרת הלווייתנאים המצוי באזור הארקטי (איור 2).¹² הזכרים מתאפיינים בשן (ניב) יחידה, ארוכה ומסולסלת, היוצאת מצידה השמאלי של הלסת העליונה, ועשויה להגיע לאורך של 3 מטרים ולשקול עד 10 ק"ג.¹³

לפי התלמוד הבבלי, שבת כח ע"ב, מקורן של עורות התחש שבמשכן (שמות כה, ה) היו מיצור ייחודי וחריג. הייתה לו קרן אחת בלבד, והוא הזדמן לצורך בניית המשכן ונעלם. יוחנן אהרוני הציע לזהות את התחש עם הנרוואל.¹⁴ ברם, יש לפקפק בזיהוי זה מכמה סיבות. אין בידינו עדויות מוסמכות לכך שחד-שן פוקד את ים התיכון. יתרה מכך, לפי המסורת הבבליית התחש "הזדמן" למשה, ובוודאי לא כשצריך היה לצודו במעבה הים.

האמונה שהשן של חדשן היא קרנו של חד-קרן רווחה באזורים שונים באסיה ובאירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה.¹⁵ השיניים הובאו מהאזור הארקטי לארצות מרכז אירופה או למערבה, ושם הן נמכרו במחירים גבוהים במיוחד.¹⁶ למעשה, מוצאן האמיתי של השיניים לא היה ידוע בארצות היעד, ואי-דיעה זו סייעה להתבססות ההשקפה שמוצאן מחד-קרן האגדי.

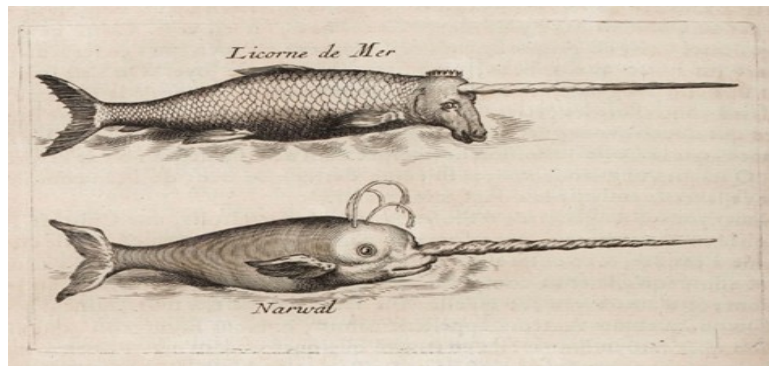
Schoenberger, Guido. "A Goblet of Unicorn Horn". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin New Series*, vol. 9, no. 10, 1951, pp. 284. ¹²

Hay, K. A. & A. W. Mansfield. "Narwhal, *Monodon Monoceros Linnaeus, 1758*". *Handbook of Marine Mammals, Vol. 4: River Dolphins and the Larger Toothed Whales*, edited by Sam H. Ridgway, and Richard J. Harrison, Academic Press, 1989, pp. 145–176. ¹³

אהרוני כותב: "יש מין דולפין, בעל קרן אחת במצחו (היא קרן שינו השמאלית של הזכר; קרן השן הימנית מתנונה [=מתנונת] והולכת עוד בצעירותו) ואינו שוכן שכינת קבע בים התיכון, אלא נכנס אליו פעם אחת [...] ולא יותר. ואחר כך "נגנז" נעלם לבלי הראות עוד. אחרי שמשו רבנו עשה את המשכן מעורו היפה". ראו אהרוני, יוחנן. **זכרונות זואולוג עברי, א-ב**. תשס"א, עמ' 222; וכן אהרוני, יוחנן. "אילה ותחש". **תרביץ**, כרך ח, חוב' (ג-ד), תרצ"ז, עמ' 319–339. על התחש כחד קרן ימי ראו גם: סליפקין, נתן. **חדי קרן, דרקונים ועופות חול: יצורי הפלא במדרש ובמדע**. מגיד, 2018, עמ' 26–28. סליפקין הקדיש בספרו פרק נרחב העוסק בשורה של יצורים חדי קרן במקורות היהודיים. ראו שם, עמ' 3–42. ¹⁴

האוכלוסייה הגדולה ביותר של חדשן, וכמעט בוודאות המקור העיקרי ליצוא הניבים לשווקים המערביים של ימי הביניים, הייתה מצויה בימים סביב גרינלנד, ככל הנראה במפרץ באפין (Baffin Bay) ובאגן קיין (Kane Basin); ראו: Pluskowski, Aleksander. "Narwhals or Unicorns? Exotic Animals as Material Culture in Medieval Europe", *European Journal of Archaeology*, Vol. 7, no. 3, 2004, pp. 291–313. ¹⁵

ראו Jackson, William. "The Use of Unicorn Horn in Medicine". *Pharmaceutical Journal*, vol. 273, 2004, pp. 925–927. השיניים הארוכות שימשו חומר גלם להכנת חפצים ומוצרי מותרות יוקרתיים שהוחזקו על ידי מלכים ואצילים אירופיים. דוגמה לכך הם החטים המשולבים בכיסא הכס של דנמרק (Throne Chair of Denmark) בטירת רוזנבורג ¹⁶

איור 2: הבחנה בין שני בעלי חיים – למעלה חד־קרן ימי (*Licorne de mer*), ולמטה חדשן

מקור: Pierre Pommet. *Histoire Générale des Dogues*. 1748, gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France, Vol. 2, p. 78

החשיפה לעובדה שאליקורנו הוא יצור ימי החלה ב"עידן התגליות" שבין המאה ה-15 למאה ה-17.¹⁷ כבר במחצית המאה ה-16 הופיעו בספרות האירופאית תיאורים או ציורים של החדשן בדמות דג בעל קרן ארוכה המזדקרת מחרטומו, עובדה המלמדת שכבר אז היה ידוע על ה"קרניים" שמקורן ביצור ימי. יתרה מכך, בשנת 1556 טען אנדרה מריני (*Andrea Marini*, 1523–1570), מלומד מהעיר טרנטו (*Terento*) שבצפון איטליה, שהים הוא המקור של רוב ה"קרניים" באירופה, ושהוא חושש שכל הקרניים באנגליה הן ממוצא ימי.¹⁸ הידיעה שמדובר ביצור ימי ולא בחד-קרן, שהוא יצור יבשתי, הביאה לירידת קרנם של ניבי

(Castle of Rosenberg) בקופנהגן, בהשראת כס המלכות המקראי של שלמה המלך; ראו: Shepard, Odell. *The Lore of the Unicorn*. Dover Publications, 2003, p. 262; Kemp, Betty. "Sir Francis Dashwood's Diary of His Visit to St. Petersburg in 1733". *The Slavonic and East European Review*, vol. 38, no. 90, 1959, pp. 194-222.

¹⁷ בתקופה זו החלו חוקרים ומגלי ארצות, כמו למשל כריסטופר קולומבוס, וסקו דה גמה ופרדיננד מגלן, בחיפוש אחר נתיבי מסחר חדשים וגילו אזורים ותרבויות חדשות ברחבי העולם. על עידן התגליות (*The Age of Discovery, or the Age of Exploration*). על עידן זה ראו Arnold, David. *The Age of Discovery, 1400–1600*, Routledge, 2002

¹⁸ שפארד (לעיל הערה 16), עמ' 258.

החדשן. השימוש באלקורינו למטרות רפואיות החל לצנוח בעיקר ממחצית המאה ה-18, עם התפתחותה של התעשייה הרפואית האמפירית.¹⁹

השימוש הרפואי בקרן של חד-קרן

במהלך הדורות האמינו שהקרניים של חדי-קרן ניחנות בתכונות פלאיות ושכוחן לרפא מגוון רחב של מחלות. למשל סוגים שונים של קדחת, אפילפסיה, פרכוסים, תולעי-גוף, זיבה, דימומים, פצעים, שלשולים וטחורים, ובייחוד לנטרל רעלים של נחשים וכלבים שוטים. רווחה גם האמונה שהקרן עשויה לטהר מים רעילים ולהפוך אותם למתוקים כאשר מניחים אותה בתוכם.²⁰

יש שפקפקו בסגולותיו הרפואיות של חד-קרן. מריני, שהוזכר לעיל, היה ביקורתי מאוד כלפי האמונה בחד-קרן כתרופת פלא, והוא האשים את הרופאים הערבים בהחדרת השקפה זו ובכך שתרמו להפצת אמונות טפלות.²¹ יצור חד-קרן אכן נזכר במקורות מוסלמיים שונים בימי הביניים. לדוגמה, אבו חיאן אלתוחידי (המאה העשירית) תיאר אותו כחיה קטנה וחזקה בעלת קרן אחת באמצע הראש שצדים אותה באמצעות נערות צעירות, כאמונה שהייתה רווחת בימי הביניים.²²

Jackson, William. “The Use of Unicorn Horn in Medicine”. *Pharmaceutical Journal*, vol. 273, 2004, 925-927. ¹⁹

ככל הנראה, התיעוד הקדום ביותר של סגולות הריפוי של חד-קרן, ובייחוד התועלת שלו נגד רעלים, הופיעו בחיבורו של הרופא וההיסטוריון היווני קטסיאס (Ctesias), בן המאה החמישית לפסה"נ שפעל בחצר האחמנית. קטסיאס האמין שחד-קרן היה חמור בר הודי שקרן אחת יוצאת ממצחו. על המאפיינים הרפואיים שלו כתב: ”אומרים שמי ששותה מקרן זה (או מכוסות שהותקנו מהקרן) לעולם לא יחווה מחלות סופניות. הוא כבר לא יסבול מפרכוסים או ממה שנקרא מחלה קדושה (אפילפסיה), ולא יהיה ניתן להרוג אותו ברעל. אם הוא היה שותה את הרעל קודם, הוא היה מקיא אותו וחוזר לבריאותו“; ראו: דופין (לעיל הערה 11); גיקסון (לעיל הערה 19); Fotheringham, B. “The Unicorn and its Influence”; (19) on Pharmacy and Medicine”, *Pharmacy History Australia*, vol. 10, 2000, pp. 3–7. ²⁰

דופין (לעיל הערה 11), עמ' 247. ²¹

Kopf, Lothar. “The Zoological Chapter of the Kitāb al-Imtā' wal- Mu'ānasa of Abū Ḥayyān al-Tauḥīdī (10th Century)”. *Osiris*, vol. 12, 1956, pp. 439-440. ²²
 נזכר בחיבוריהם של סופרים רבים נוספים, למשל אלגיאחטי, אלקזויני ואלדמירי. להרחבה על חד-קרן בתרבות, בספרות ובעולם האומנות המוסלמית בימי הביניים, ראו: Contadini, Anna. “A Bestiary Tale: Text and Image of the Unicorn in the Kitāb na't al-hayawān (British Library, or. 2784)”. *Muqarnas*, vol. 20, 2003, pp. 17–33.

בשפה הערבית שמו העיקרי הוא חריש (حَرِيْش), והמונח "אלכרכדן" (الكَرْكَدَنْ) מתייחס גם לקרנף וגם לחד-קרן.²³

מהחטים של חדשן הכינו כוסות שנתפסו כבעלי כוחות ריפוי פלאיים (איור 3).²⁴ הלוקים במחלות הקשורות לזיהום, מגע עם ארס בעלי חיים או רעלים שתו בכוס זו מים או שיקויים שונים והאמינו שהם מועילים לריפויים. לדבריו של דופין, השימוש בכוסות אלה באירופה החל בעיקר במאה ה-14 והגיע לשיאו במאה ה-17.²⁵ כוסות המשמשות לריפוי הוכנו גם מקרני קרנפים הודיים, שעשויות משיער דחוס וקשה. כוסות מסוג זה ידועות מאוספים שונים, למשל של אצילים.²⁶ לפי עדותו של יוהאנס ג'ונסטונוס (Joannes Jonstonus, 1603–1675), מלכים הודים קדומים שגילו את תכונות הקרן הכינו כוסות לשימוש עצמי, מתוך אמונה שהן עשויות להגן עליהם מפני רעלים, עוויתות, נפילה למשכב או מחלות ממאירות אחרות.²⁷

²³ על אלכרכדן כיצור מיתי בעל קרן אחת (חד-קרן) בתרבות הערבית, ראו: Ettinghausen, Richard. *The Unicorn, Studies in Muslim Iconography*, No. 1, Smithsonian Institution, 1950, pp. 6–11. שמותיו הערביים של הקרנף הם בעיקר: אלחמאר אלהנדי או וחד אלקרן (وحيد القرن), דהיינו חד-קרן. על המונח "חריש" בערבית ראו: שם, עמ' 17–18.

²⁴ ראו שונברגר (לעיל הערה 12).

²⁵ דופין (לעיל הערה 11), עמ' 219.

²⁶ דופין, שם. על הכנת כוסות מקרניים של קרנפים באתיופיה, ראו: Disner, Emille, Candice Caplan, and Franck Notari. "An Ethiopian Cup in Rhinoceros Horn (1/2)". *Le Gemmologue*, October 9, 2019, Online:

<https://legemmologue.com/en/2019/10/09/an-ethiopian-cup-in-rhinoceros-horn-1-2/>
²⁷ Jonstonus, Joannes. *A Description of the Nature of Four-Footed Beasts*, (Translated into English by J.P), printed for Moses Pitt, 1678, p. 20.

איור 3: גביע עשוי מ”קרן” של חדשן, סביבות שנת 1600–1605, מוזיאון Kunsthistorisches בווינה (מקור: ויקימדיה, נחלת הכלל)²⁸

האליקורנו בספרות ההלכה של התקופה

בספרות השו”ת (השאלות והתשובות) של ארץ ישראל במאה ה-16 מצויות שתי תשובות העוסקות בשימוש בכוס שהוכנה מאליקורנו. שאלה אחת הופיעה בשו”ת המב”ט מאת ר’ משה בן יוסף טראני (מב”ט, שאלוניקי וארץ ישראל, 1500–1580);²⁹ והשנייה בשו”ת ”אבקת רוכל” מאת ר’ יוסף קארו (ספרד וארץ ישראל, 1488–1575),³⁰ הידוע בכינויו ”מרן” ובחיבורו של ספר ההלכה הנודע ”שולחן ערוך”.

נתעכב על כמה פרטים טכניים הקשורים לשאלה, לנוסחתה, לזמנה ולמקורה. נוסח השאלה בשני המקורות זהה, וקרוב לוודאי שהשאלה נשלחה מאותו שואל. דברי הפונה אינם מובאים בגוף ראשון, אלא מוצגים כדברי סיכום של השתלשלות המאורע. ברור גם שהשמות ראובן ושמעון שבשאלה אינם של המתדיינים במציאות אלא שמות כלליים בלבד, כפי המקובל במקורות היהודיים. זאת ועוד, השאלה הזוהה אינה מכילה פרטים על אודות תאריך כתיבתה ומקום שליחתה.

המב”ט, שהיה צעיר בגילו מר’ יוסף קארו, היה חבר בבית הדין בצפת אשר בראשותו עמד מרן, וידועות לנו מחלוקות שונות שנתגלעו ביניהם סביב סוגיות

²⁸ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kunsthistorisches_Museum_09_04_2013_Narwhal_goblet.jpg

²⁹ שו”ת המב”ט. קאליוני, 1541, חלק א, סימן קפב.

³⁰ שו”ת אבקת רוכל. מרדכי דוד, 1791, סימן קס.

הלכה שונות.³¹ מן הדיווח בשאלה על הבירור שערך בית הדין משתמע שהשאלה הופנתה אל בית דינם של השניים, והיא נוסחה או הועלתה על הכתב על ידי גורם כלשהו מטעם בית הדין. אף על פי ששני הרבנים הגיעו למסקנה דומה, הנוסח והאורך של התשובות שונים (תשובתו של המב"ט קצרה יותר), כלומר כל אחד מהמשיבים כתב את חוות דעתו בנפרד וצירף אותה אל חיבורו. ואכן, בסוף תשובתו של מרן הוא ציין שכתב את הדברים לפי דעתו האישית, והוא אף חתם בסוף פסק הדין כך: "מה שנראה לי בדין זה כתבתי וחתמתי הצעיר יוסף בכמוהר"ר [=בכבוד מורנו ורבנו הרב רבי] אפרים קארו זלה"ה [=זכרונו לחיי העולם הבא]".

השאלה שהופנתה למב"ט ולמרן עסקה בתביעה משפטית על כוס אליקורנו. נוסח השאלה הכיל כמה פרטים על הכוס ועל שימושיה הרפואיים-סגוליים: ילמדנו רבינו ראובן תבע משמעון שהשאל לאשתו כוס אחד של עצם אליקורנו להשקו[ת] את בתו שהוכ[תה] ממגפה ואמרו שהיה מסוגל אותו הכו[ס] לרפוא[ת] החולי ההו[א] בשתיי[ת] מי[ס] בו [...] יורנו רבנו מה יהי[ה] משפט פרעון הכו[ס] הזה אם יוכל לתובעו ראובן משמעון או לא יוכל לתבוע אותו כי אם מאשתו ועוד שהוא טוען שהי[ה] שוה זה הכוס ממון רב שהיה [הכוס] מסוגל [לרפא] ושמעון טוען לא היה שוה אלא מעט שכמ[ה] בני אדם שתו בו ומתו. ושלחו ב"ד [בית דין] לדעת שווי זה הכוס והעיד אדם אח[ד] שהוא בקי ורופא[א] שלא היה הכוס הנז[כר] מעצם אליקורנו כי אם עצם דג מהים ושראה כאלה רבות וגם נודע לב"ד שפעם אחד השאל לראובן³² כוס זה על משכון עצי בשמים אחד.³³

³¹ על הוויכוחים בין מרן למב"ט ראו: בניהו, מ', יוסף בחירי, יד הרב ניסים, תשנ"א, עמ' ט-צח; דימיטרובסקי, ח'. "ויכוח שעבר בין מרן יוסף קארו והמב"ט". ספונות, כרך ו, תשכ"ב, עמ' עא-קכג.

³² על פי הגרסה המקבילה בשו"ת אבקת רוכל, צריך לכתוב כאן: "השאל לראובן".

³³ שו"ת המב"ט. חלק א, סימן קפב.

ראובן, בעליה של הכוס, סיפר שהיא הושאלה לאישתו של שמעון לשם טיפול בביתם שחלתה בעת מגפה, ולאחר שלושה חודשים נפטרה. הכוס לא הושבה לבעליה. אשת שמעון הודתה שאכן היא עשתה שימוש רפואי בכוס, אלא שמסרה אותה לשכנתה שלקתה אף היא במחלה, ומאז לא נודעו עקבות הכוס.

השאלה שהוצגה בפני הרכב הדיינים היא אם ניתן לתבוע את שמעון להחזיר את שווי הכוס, או שמא לתבוע את אישתו שהרי למעשה היא זו ששאלה אותה מאשת ראובן. המתדיינים הציגו גרסאות שונות לגבי שוויה של הכוס. לטענת המשאיל מדובר בכוס מקורית ויקרה שהוכיחה את סגולותיה, ואילו השואל טען מנגד שהכוס שהושאלה הייתה חסרת ערך שכן כמה אנשים שלקו במחלה ושתו ממנה מתו ולא נושעו, כלומר היא לא הוכיחה את כוחה הפלאי.

בית הדין מינה שליח שיבדוק אם ישנה ראייה לכך שראובן, מפנה הקובלנה, אכן החזיק כוס בעלת ערך. על פי עדות שנגבתה מרופא מומחה שהכיר את הכוס שהחזיק בה ראובן התברר שלא הייתה זו כוס מקורית של אליקורנו אלא כוס שעשויה מ”עצם של דג מהים”, ושכוסות מזויפות כאלה מצויות לרוב בשוק. עדויות היסטוריות מאותה תקופה בארצות אירופה מצביעות על הימצאותן של כוסות אלקורינו מזויפות ועל שיטות שונות לבחון את טיבן ומקוריותן. השיטה הרווחת ביותר הייתה להניח בתוך מים: אם עולות בועות החומר אמיתי, ואם לאו – הוא מזויף.³⁴

המומחה לא דיווח שבדק את הכוס על פי אחת משיטות הבדיקה המקובלות, אלא חשף בפני הדיינים ראייה נסיבתית שמדובר בכוס מזויפת. לטענתו, ראובן השאיל כוס זו בעבור משכון של עצי בשמים ולא בעבור חפץ בעל ערך משמעותי, ועובדה זו מלמדת שהכוס לא הותקנה מחומר מקורי שמחירו דורש משכון יקר הרבה יותר. השתלשלות הדברים מלמדת שכוסות מסוג זה עברו מיד אל יד, מה שגרם בפועל לאובדנה של הכוס בתביעה שלפנינו. ברם, לא דווח אם ההשאלה הייתה כרוכה בתשלום.

מהתשובה שלפנינו לא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי מהו החומר שממנו הותקנה כוס האליקורנו. שתי האפשרויות שנראות סבירות ביותר הן כוס שהותקנה מקרן של קרנף או מחדשן. איני מוציא מכלל אפשרות שמדובר דווקא

³⁴ על השיטות לבדיקת מקוריות הקרניים של חד-קרן, ראו: שפארד (לעיל הערה 16), עמ' 116–118.

בכוסות שמקורן בחדשן, שהגיעו לשיא הפופולריות שלהן במאה ה-17, וכפי שאטען בפרק הדיון ייתכן שהובאו מאירופה על ידי מהגרים יהודים.

הכוס שנזכרת בשאלה שהופנתה אל בית הדין בצפת הושאלה כאמור לטיפול בביתו של שמעון במהלך מגפה שפקדה את העיר שבה גרו. המונח "מגפה" עשוי להתייחס למחלות שונות הפושטות במרחב הציבורי ומפילות בדרך כלל חללים רבים. במהלך בתקופה העות'מאנית פרצו בארץ ישראל מגפות מקומיות או כלל-ארציות. המקורות הכתובים משתמשים במונח הכללי "מגפה", ואין לדעת אם מדובר במחלת דבר או במחלות אפידמיות אחרות, למשל אבעבועות שחורות, טיפוס הבהרות או דיפתריה.³⁵

לפי נוסח השאלה יועדה הכוס לשתיית מים כטיפול רפואי-מאגי.³⁶ במקרה שלפנינו נבעה חיוניותה של הכוס מסגולותיו הפלאיות של בעל החיים או החומר שממנו היא הותקנה, ואכן היא לא הכילה סממני מרפא כלשהם אלא מים בלבד. ביסודה של פרקטיקה זו עמד ככל הנראה החוק הסימפטי שניסח האנתרופולוג הסקוטי גיימס פרייזר (1854–1941), "חוק המגע" (law of contagion), לפיו דברים שהיו במגע זה עם זה ממשיכים לפעול זה על זה גם שעה שאינם עוד במגע. מכאן שאיכויות או כוחות הטמונים בחפצים או באנשים מאפשרים את העברתם לגורמים זרים שבאו איתם במגע.³⁷ במקרה שלפנינו המים שבאים במגע עם הכוס

³⁵ מרן והמבוי"ט ישבו יחדיו בבית הדין בצפת בשנים 1537–1575. בהנחה שהשאלה הופנתה מארץ ישראל במהלך תקופה זו, המגפה המתוארת בשאלה עשויה להתייחס לאחת מהתפרצויות המגפה הבאות: 1533 (מגפה שהתרחשה כמה שנים לפני כן, והתביעה הופנתה לאחר כמה שנים); 1540–1543, 1550, 1563 ו-1572 (המגפה שבה נספה האר"י). על המגפות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית, ראו: שור, נתן. "לתולדות מגפת הדבר בארץ ישראל". **אריאל**, כרך 105–106, 1994, עמ' 67–78; בוכמן, יעל. "החיים בצל המגפה". **ירושלים וארץ-ישראל**, ב, תשס"ה, עמ' 51–75. Shefer-Mossensohn, Miri. "A Historiography of Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean". *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean: New Histories of Disease in the Ottoman Society*, edited by Nükhet Varlik, Arc Humanities Press, 2017, pp. 3-26

³⁶ בתרבות של ימי הביניים וראשית העת החדשה נהגו לשתות למטרות רפואיות בכלי קיבול מאגיים, כגון קערות, כוסות וצלחות, לשם הגנה מפני מזיקים, גורל רע ופגעים. כלים אלה שאבו את כוחם בעיקר מלשונות לחש והשבעות שנכתבו עליהם. על כלים מאגיים ראו: הררי, י'. "בעקבות הצלחת המאגית מבית הקברות בירוחם". **פעמים**, כרך 103, תשס"ה, עמ' 55–90.

³⁷ על "חוק המגע", לפי התיאוריה של גיימס פרייזר, ראו: Frazer, James G. *Lectures on the Early History of the Kingship*, Macmillan, 1905, pp. 37-40; Frazer, J. G. *The Golden Bough – A Study in Magic and Religion*, vol. 1, 1943, pp. 52-214. הררי,

קולטים את סגולות המרפא של האליקורנו, וכשהם נכנסים אל הגוף הם עשויים להעביר את החיוניות הרפואית אל גוף החולה וכך לטפל במחלתו. כאמור לעיל, יוחסו לאליקורנו תכונות ריפוי פלאיות, ובייחוד נטרול רעלים. הקדמונים האמינו שבזמן מגפות שורר ”אוויר רע“, דהיינו עיפוש וזיהום, ובין היתר הציעו (בעיקר רופאים שטיפלו בחולים) לחטא את האוויר באמצעים שונים, כגון החזקת נר זפת גדול ובווער או הנחת מסכה דמוית ראש ציפור המכילה בשמים.³⁸ לפי התשובה שלפנינו, הבת החולה של שמעון ניזוקה מן האוויר הרע, והכוס נועדה לנטרל את הזיהום שחדר אל גופה.

האליקורנו בספרות הרפואית היהודית

האליקורנו נזכר בשני מרשמים רפואיים של ר' חיים ויטאל (רח"ו), מקובל ומרפא עממי מתלמידי האר"י שחי ופעל במאות ה-16–17. האזכורים הבודדים של סממן רפואי זה מצביעים על היותו חומר לא שכיח במיוחד. כפי שנראה להלן, מסיבה זו הוא היה ככל הנראה יקר וקשה להשגה, ומשום כך רח"ו הציע לו תחליפים. לפי מרשמיו של רח"ו שימש האליקורנו תרופת-נגד (אנטידוט) לנטרול רעלים המצטברים בגוף בעקבות מחלת הדבר. במרשמיו הרפואיים הוא הקדיש תשומת לב רפואית לא מבוטלת לטיפול ברעלים ובזיהומים, ומנה מספר רב של תרופות נוגדות רעלים – בין המפורסמות שבהן היא אבן הבזואר (Bezoar), הנוצרת בכיס המרה של יעל הבזואר (*Capra aegagrus aegagrus*).³⁹ בין הסממנים נוגדי הרעל הוא הזכיר למשל תריאק, שתן של החולה עצמו, צמחים שונים (בצל, לענה וער אציל), מינרלים ומחצבים, כגון סוגים של אדמה, עופרת-אנטימון ואבן אזמרגד.⁴⁰ יש להניח שרח"ו עסק לא מעט בעניינים הנוגעים לטיפול במחלות הדבר על רקע מגפות הדבר שפרצו בארץ ישראל בתקופתו.

יובל. הכישוף היהודי הקדום: מחקר, שיטה, מקורות, מכון בן-צבי לחקר קהלות ישראל במזרח, תש"ע, עמ' 22–23.

³⁸ בוכמן (לעיל הערה 35), עמ' 59.

³⁹ בערבית: بادرهر (באדזהר; סינונים: بادرهر); באנגלית: bezoar ibex. על אבן זו ושימושיה הרפואיים ראו: Barroso Do Sameiro, Maria. "Bezoar Stones, Magic, Science and Art". *A History of Geology and Medicine* (Geological Society Special Publications, n. 375[1]), edited by Cristopher J. Duffin, Geological Society, 2013, p. 193-207.

⁴⁰ בוכמן ועמר (לעיל הערה 5), עמ' 79.

המרשם הראשון שהציג רח"ו לטיפול במגפה כולל שתייה של כמה סממני מרפא הנתונים במים, למשל מיץ פיגם (*Ruta sp.*), מיץ בצל לבן וצואת כלב לבנה שנמחתה בנוזלים, וכן שבבים זעירים שגורדו מ"עצם" של אליקורנו ועורבבו במים. הוא המליץ לטפל בחולה מייד לאחר זיהוי המחלה ולהשקותו את סדרת השיקויים בתוך 24 שעות לאחר זיהויה, מתוך הנחה שאיחור בטיפול יחמיר את המחלה.⁴¹

המרשם השני כולל שתייה של כמה שיקויים שבין הרכיבים שלהם אפשר למצוא צואת אדם יבשה שהפכה לאבקה, שתן של החולה עצמו וכן שבבים זעירים של "עצם הנקרא אליקורנו" שגרדום בסכין או במגרדת של צורפים. הוא המליץ לקחת מהאליקורנו כמות זעירה בגודל של גרגר חיטה אחד, אך לטענתו כמות גדולה יותר עשויה להיות מועילה יותר. כפי שניתן להיווכח מדבריו, הוא ממליץ לשתות שבבים של העצם לאחר גירודה. כלומר, בניגוד למקורות השו"ת המתייחסים לשתיה מתוך כוס אליקורנו, במרשמיו של ר' חיים ויטאל הכוונה לגרד של עצמות שעד היום משמשות ברפואה המסורתית.

נציין שלפי הספרות הרפואית האירופאית, שולבו הקרניים של חד-קרן בסוגים שונים של תרופות, לדוגמה: חומר תרופתי מעורב עם דבש או סירופ מתוק (electuary) שנלקח דרך הפה, תרופות שמכילות חתיכות קצוצות של חומרים צמחיים (conserves) או מרקחת עם דבש (confection).⁴²

כמו כן, הוא טען שלבשר הפרי של אגוז הקוקוס (*Cocos nucifera*) ישן תכונות נגד רעלים חיוביות לא פחות מאשר לאליקורנו. כדי לבחון את פעולתו הרפואית הוא המליץ להאכיל שתי יונים "סם המוות" (רעל כלשהו) בכמות זהה, ומייד לאחר מכן להשקות אחת מהן את השיקוי שהותקן מאגוז הקוקוס. לטענתו, התוצאה המצופה היא שהיונה ששתתה את התרופה תשרוד, ואילו השנייה תמות.⁴³ יש להניח כי המליץ על הקוקוס כתחליף לאליקורנו מתוך הבנה שישנם אנשים שאין בהישג ידם לקנות את החומר היקר. המלצתו מבוססת על "תורת התחליפים", שהייתה מקובלת בימי הביניים וראשית העת החדשה, ולפיה הרופא נדרש להמציא תרופות חלופיות בעבור עניים או בעלי יכולת כלכלית

⁴¹ כ"י מוסאיוף מס' 228, מכון בן-צבי, סרט מס' 2675, דף נג ע"א; בוכמן ועמר (לעיל הערה 5), עמ' 80.

⁴² דופין (לעיל הערה 11), עמ' 245–246.

⁴³ כ"י מוסאיוף (לעיל הערה 41), דף כח ע"א; בוכמן ועמר (לעיל הערה 5), עמ' 83.

נמוכה שאינם מסוגלים לקנות תרופות יקרות, ביחוד כאלה שהובאו ממרחקים.⁴⁴

דיון וסיכום

הגירת יהודים לארץ ישראל התגברה מאז ראשית השלטון העות'מאני בשנת 1517. גלי ההגירה מכל חלקי העולם היהודי, וביחוד מספרד לאחר הגירוש הגדול בשנת 1492, חוללו שינוי דמוגרפי בעיר צפת במהלך המאה ה-16. אוכלוסיית העיר לא רק גדלה, אלא גם נעשתה מגוונת יותר מצד ארצות המוצא של תושביה.⁴⁵ גלי ההגירה לארץ הביאו עימם גם שיטות ריפוי חדשות. בתקופה זו הגיעו לארץ ישראל רופאים שרכשו את השכלתם באוניברסיטאות באירופה, ביחוד באיטליה, וכן מרפאים בשיטות עממיות שרווחו באירופה, והללו פעלו לצד רופאים ומטפלים מקומיים.⁴⁶

הקרן של חד-קרן האגדי (אליקורנו) זוהתה עם חומרים שונים ומגוונים. זהותו של חומר זה במקורות הארץ-ישראליים אינה ברורה באופן חד-משמעי, וכפי שהצענו ייתכן שהכוונה לקרן של קרנף הודי או לחט של חדשן. בתקופה הנידונה ה”קרן” של חדשן הייתה פופולרית מאוד באירופה, הן כחומר מרפא הן ככוס מאגית-רפואית. סביר מאוד להניח שכוסות מעין אלה הובאו לארץ ישראל עם יהודים שעלו והיגרו לשם מארצות אירופה.

בספרות האירופאית מתועד האליקורנו כחומר רפואי שטווח הטיפול שלו רחב. במקורות היהודיים מאזור ארץ ישראל במאות ה-16 וה-17 הוא הוזכר

⁴⁴ על תורת התחליפים ברפואה הערבית ראו: Hamarneh, Sami. "Sources and Development of Arabic Medical Therapy and Pharmacology". *Sudhoff's Archive*, vol. 54, 1970, pp. 30–48; Levey, Martin. *Substitute Drugs in Early Arabic Medicine*. Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1971.

⁴⁵ על הגירת היהודים לארץ ישראל, וביחוד לעיר צפת, במהלך המאה ה-15, ראו: יוסף. "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז – קהילה וחברה". **מורשת ספרד**. עורך חיים ביינארט, תשנ"ב, עמ' 460–478; גלר, יעקב בן אליעזר. "קיומם הכלכלי של הישיבות ות"ת בקיסרות העות'מאנית במאה השש עשרה ובמחצית הראשונה במאה השבע עשרה". **ממזרח וממערב, א**, תשל"ד, עמ' 167–221; שמואלביץ, אריה. "קליטת מגורשי ספרד ברחבי האימפריה העות'מאנית". **תרבות יהדות ספרד – ספר הקונגרס הבינלאומי הראשון**, עורכת אביבה דורון, תשנ"ד, עמ' 213–218; דודסון, איל. **חכמי צפת בין השנים 1540–1615: מעמדם הדתי והחברתי**. [עבודת דוקטור], האוניברסיטה העברית בירושלים, תשי"ע, עמ' 8–25.

⁴⁶ עמר, זהר ואפרים לב. **רופאים ותרופות בירושלים במאות העשירית עד השמונה עשרה**. ארץ – מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב, תש"ס, עמ' 72–73; בוכמן ועמר (לעיל הערה 5), עמ' 7.

בהקשר לריפוי מגפות ונטרול רעלים בלבד. בספרות היהודית נזכרים שני שימושי המרכזיים – כוס סגולית לשתית מים או שיקויים, או להכנת אבקה רפואית שמקורה בעצם שחוקה. לנושא של טיפולים רפואיים בזמן מגפה היה מקום מרכזי בכתבי ר' חיים ויטאל, אך הוא לא הזכיר כלל את השימוש בכוס לשתית רפואית.

בשל הקושי להשיג כוסות מקוריים של "חד-קרן" מחירן היה גבוה. החשש לזיופן של כוסות מסוג זה נידון בהרחבה במקורות ההיסטוריים באירופה, ואף מתועדות שיטות שונות לבחינת מקוריות החומר.⁴⁷ המקורות היהודיים אינם מזכירים שיטות לבחינת כוסות מזויפות, על אף הטענה שמצויות רבות מהן בשווקים, וייתכן שמידע מסוג זה לא היה קיים בארץ ישראל. האינדיקציה היחידה שהוזכרה בספרות השו"ת לדעת אם הכוס מקורית היא מחירה או שוויה, דהיינו אם מחירה נמוך כנראה אינה מקורית. לפי טענה אחרת, כוס שאינה מקורית אינה מועילה, וניתן לדעת זאת רק בדיעבד אם החולה לא הבריא ממחלתו.

⁴⁷ על התופעה של זיופי חומרי מזון וסממני מרפא בעולם הקדום, ראו: Shemesh, Abraham, Ofir. "Food Deceptions and Falsification in the Ancient Food Industry and Their Legal Ramifications According to Rabbinical Literature". *Jewish Law Association Studies*, vol. 18, 2008, pp. 244-262.

English Abstract

**"A Cup Made of *Alikorn* Bone": The "Unicorn" in the
Medical Writings of the Sages of Safed
in the 16th–17th Centuries**

Abraham Ofir Shemesh

The medicine cabinet of the Middle Ages and the early modern world contained dozens of medicinal substances, which derived from plants, animals, and minerals. Several Jewish sources from Land of Israel (16th-17th centuries) record a material called "alicorno". The current study discusses the identification of this substance, its origin, and medical usages. The term "alicorno" in Jewish literature parallel to the term "alicorn" in general sources and means unicorn's horn. During the history many different substances were believed to be the horn of the unicorn, such as, fossilized bones, mammoth ivory, walrus tusks, narwhal tusk, mountain goat's horns, Indian rhinoceros' horn, various types of soil and even alchemical preparations. Moreover, the horns of the unicorns were perceived as having magical properties and were believed to have the power to cure a wide variety of illnesses, particularly to neutralize poisons. The Jewish sources from the Eretz Israel region mention two main usages of the alicorn – preparing a magical-medicinal cup and making a medical powder for neutralization poisons. The identity of the alicorno in the Jewish literature is not unequivocally clear, possibly referring to the horn of an Indian rhinoceros or narwhal tusk. During the period under discussion, the use of narwhal "horn" for medical purposes was very popular in Europe, so it is very likely that magical cups were brought to Eretz Israel in 16th century with Jews who immigrated from European countries.

The use of alicorno cups was mainly during an epidemic. The view underlying the treatment was that during an epidemic there is stale air whose negative influence can be neutralized by alicorno. The price of original cup was high, and due to the difficulty of obtaining these cups they were forged. In Europe, various methods of examining the authenticity of the material were used, but it seems not in Eretz Israel.

Key words: Neutralize Poisons, Curing Cups, Plague, Ottoman Period, Narwhal.